

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет
Кафедра географії України

На правах рукопису

УДК 911.3:379.85

РЕЛІГІЙНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

за спеціальністю – 106 географія

за програмою – Економічна географія

спеціалізація – Географія рекреації та туризму

Кваліфікаційна робота бакалавра
студента IV курсу
ОР Бакалавр
УХАНСЬКОГО Назарія Сергійовича

Науковий керівник:
к.геогр.н., доц.кафедри географії України
АРІОН О.В

КИЇВ 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження релігійних пам'яток як об'єктів екскурсійної діяльності	5
1.1 Аналіз понять "релігійний туризм" та "паломництво"	5
1.2 Класифікація релігійного туризму	9
1.3 Функції релігійних пам'яток у сучасному суспільстві.....	13
1.4 Етичні аспекти екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках.....	15
РОЗДІЛ 2. Аналіз релігійних пам'яток України як об'єктів екскурсійної діяльності	17
2.1 Історичний огляд розвитку релігійного туризму в Україні.....	17
2.2 Найвідоміші релігійні пам'ятки України та їх опис з точки зору релігійного туризму та паломництва	18
2.3 Аналіз маршрутів екскурсій до релігійних пам'яток України	20
2.4 Проблеми та перспективи розвитку екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України	24
Розділ 3. Порівняльний аналіз релігійних пам'яток світу як об'єктів екскурсійної діяльності	27
3.1 Порівняльна характеристика релігійних пам'яток України та світу як об'єктів екскурсійної діяльності	27
3.2 Аналіз світового досвіду розвитку релігійного туризму: детальний огляд та сильні сторони	30
РОЗДІЛ 4. Перспективи реалізації досвіду успішних туристичних країн в Україні.....	37
4.1 Перспективи впливу світового досвіду на розвиток екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України.....	37
4.2 Популярні та недооцінені релігійні об'єкти: шляхи залучення до екскурсійної діяльності	40
4.3 Проект екскурсійного маршруту «Сакральне поділля».....	43
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	488
ДОДАТКИ.....	52

ВСТУП

У сучасному світі туризм є одним із пріоритетних напрямків розвитку багатьох країн. Він не лише сприяє економічному зростанню, а й відіграє важливу роль у збереженні та популяризації культурної спадщини, сприяє міжкультурному діалогу та порозумінню. Серед різноманітних видів туризму особливе місце посідає релігійний туризм, який спрямований на відвідування святих місць, культових споруд та інших об'єктів, що мають сакральне значення для вірян.

Актуальність дослідження релігійних пам'яток як об'єктів екскурсійної діяльності в Україні та світі зумовлена низкою взаємопов'язаних чинників, що відображають сучасні тенденції розвитку туризму, культури та суспільства загалом. Найбільш значущими серед таких чинників є наступні: зростання інтересу до культурно-пізнавального та духовного туризму; вагомий вплив релігійного туризму на соціально-економічний розвиток багатьох регіонів світу; значна роль релігійних пам'яток у формуванні національної ідентичності та міжкультурного діалогу; необхідність збереження та популяризації релігійної спадщини; потреба у науковому осмисленні та вдосконаленні екскурсійної діяльності на релігійних об'єктах.

Метою даного дослідження є всебічний аналіз релігійних пам'яток України та світу як об'єктів екскурсійної діяльності, виявлення їхнього потенціалу для розвитку релігійного туризму та формулювання рекомендацій щодо його вдосконалення.

Об'єктом дослідження є релігійні пам'ятки України та світу, що охоплюють різноманітні культові споруди, монастирські комплекси та святі місця, пов'язані з різними релігійними традиціями.

Предметом дослідження є особливості, проблеми та перспективи розвитку екскурсійної діяльності, пов'язаної з релігійними пам'ятками України та світу.

Для розкриття поставленої мети дослідження передбачається вирішення наступних завдань:

- Проаналізувати поняття "релігійна пам'ятка" та її різновиди.
- Дослідити функції релігійних пам'яток у сучасному суспільстві та етичні аспекти екскурсійної діяльності на цих об'єктах.
- Вивчити історію релігійного туризму в Україні та описати найвідоміші релігійні пам'ятки країни.
- Проаналізувати існуючі екскурсійні маршрути до релігійних пам'яток України, виявити проблеми та перспективи розвитку.
- Порівняти релігійні пам'ятки України та світу як об'єкти екскурсійної діяльності, проаналізувати світовий досвід розвитку релігійного туризму та його вплив на Україну.
- Розробити рекомендації щодо вдосконалення екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України, запропонувати нові маршрути та методичні матеріали для гідів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань передбачається використання комплексу методів наукового дослідження, включаючи аналіз літературних та інтернет-джерел, порівняльний аналіз, синтез, узагальнення та систематизацію отриманої інформації.

Теоретико-методологічною основою дослідження, зокрема, стали праці Божук Т. І. [39][12] та Патійчука В. [11].

Основними джерелами інформації для дослідження є наукові статті, монографії, підручники, путівники, веб-сайти релігійних організацій та туристичних компаній, статистичні дані, а також власні спостереження автора.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження релігійних пам'яток як об'єктів екскурсійної діяльності

Релігійний туризм є одним із найдавніших та найпоширеніших видів туризму. Він являє собою подорож до місць, які мають релігійне значення для вірян певної конфесії або релігії. Ці місця можуть бути пов'язані з життям релігійних діячів, важливими подіями в історії релігії, або просто вважатися святими місцями, де віряни можуть відчутти особливу духовну атмосферу.

1.1 Аналіз понять "релігійний туризм" та "паломництво"

Релігійний туризм має різні визначення, але більшість дослідників сходяться на тому, що це вид туризму, метою якого є відвідування релігійних місць та участь у релігійних заходах.

Ось декілька визначень релігійного туризму:

1. «Релігійний туризм - історично найдавніший вид міжнародного туризму; розрізняють такі види поїздок: паломництво, тобто відвідування святих місць з метою поклоніння церковним реліквіям, святиням і з ціллю відправлення релігійних обрядів; пізнавальні поїздки з ціллю ознайомлення з релігійними пам'ятниками, історією релігії і релігійною культурою; наукові поїздки - поїздки науковців, які займаються питаннями релігії. Звертають увагу на актуальність підготовки кадрів, які могли б не тільки показати архітектурні та історичні пам'ятники, а й розкрити туристам духовність релігійних цінностей.»[32]

2. Релігійний туризм - це види діяльності, пов'язані із наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що їдуть до святих місць і релігійних центрів, які розташовані поза межами звичного для них середовища. Виділяє такі різновиди: паломницький та релігійно-екскурсійний. [30]

3. Релігійний туризм - подорож, метою якої є виконання релігійних процедур, місій, обітниць. Туристичні фірми організують доставку груп до

святих місць і розміщення поблизу, надають екскурсійне обслуговування; можуть організувати маршрут за індивідуальними запитами. [2].

4. Релігійний туризм - подорож, яка має на меті виконання релігійних процедур, місій, відвідування святих місць та ін. [12].

5. "Релігійний туризм - це подорож, яка здійснюється з метою відвідування релігійних місць, святинь, храмів, монастирів, а також участі в релігійних обрядах, церемоніях, фестивалях" [33].

Любіцева О.О в сумісній праці з Павловим С.В. та Мезенцевим К.В. дала досить вичерпну характеристику щодо питання релігійного туризму в науковій сфері: «Географічне вивчення релігії полягає в тому, що її розглядають як феномен духовного життя людства, надбання його культури, що розвивається в часі й просторі і набуває різних проявів: суттєвих та хронохорологічних. Як система духовних цінностей, вона функціонує в просторі й часі, відтворюючись в елементах матеріальної та духовної культури, набуваючи чинності як моральноетична основа повсякденного людського буття. Діяльність цих елементів забезпечує людині можливість задовольняти свої духовні потреби. Тому до зазначених вище підходів треба додати ще діяльнісний підхід, який розглядає релігію як сукупність обрядів з відправлення культів. Об'єктом географії релігій є духовна складова ноосфери, предметом - закономірності територіальної організації релігії в просторі й часі в певних природних і соціальноекономічних умовах.» [20]

У контексті рекомендацій *UNWTO*, релігійні та паломницькі подорожі визначаються як поїздки, основною метою яких є відвідування релігійних місць, участь у релігійних обрядах, церемоніях чи фестивалях. Паломництво, зокрема, стосується подорожі до святих місць, що мають особливе значення для послідовників певної релігії [19]. З цього можна дійти до висновку, що *UNWTO* розділяє поняття паломника і релігійного туриста, і ця інформація змушує різних авторів створювати власні визначення відмінностей паломника та звичайного релігійного туристу. Наприклад, А. Ковальчук у своїй праці «Релігійний туризм в Україні» [13] розглядає

паломництво як подорож до релігійного об'єкту як до об'єкту та елементу рекреації, що в першу чергу сприяє духовному оздоровленню людини, коли релігійний туризм - мотивована переважно культурно-пізнавальними інтересами подорож, де турист не обов'язково поділяє певні релігійні переконання. Паломник прагне до духовного досвіду та зміцнення віри, тоді як релігійний турист шукає нових знань та вражень. А. Нагірняк же в свою чергу [16] пише, що паломництво – це ходіння або подорож до священних місць з чіткою ціллю – причаститися, доторкнутися до святого елементу своєї релігії, чим би це не було – будівлею, предметом або мощами. Паломницькі тури, на відміну від релігійно-пізнавальних певним чином представляють собою елемент здійснення обряду, а не лише загальні пізнавальні цілі.)

Отже, **паломник** – це людина, яка здійснює подорож до святого місця з релігійними цілями. Мотивація паломника є переважно духовною: поклоніння, молитва, виконання релігійних обрядів, пошук духовного просвітлення або зцілення. Паломництво часто пов'язане з особистими переживаннями, вірою та прагненням до духовного зростання.

Звичайний **турист**, натомість, може відвідувати релігійні місця з різних причин: культурно-пізнавальний інтерес, естетична насолода, історична цікавість або просто бажання побачити відомі пам'ятки. Мотивація туриста може бути не пов'язана з релігійними віруваннями, а цілі подорожі можуть бути більш різноманітними: відпочинок, розваги, навчання (табл.1).

Таблиця 1

Порівняння ознак паломника та релігійного туриста [36]

Ознака	Паломник	Звичайний турист
Мотивація	Духовна: поклоніння, молитва, виконання обрядів, пошук просвітлення, зцілення.	культурно-пізнавальна, естетична, історична, розважальна, навчальна.
Цілі	Відвідування святих місць, участь у релігійних заходах, духовне зростання.	Ознайомлення з релігійними пам'ятками, відпочинок, розваги, навчання.
Поведінка	Повага до релігійних традицій, участь у богослужіннях, молитвах, дотримання певних правил поведінки.	Менш формалізована поведінка, орієнтована на особисті інтереси та враження.
Очікування від подорожі	Духовний досвід, зміцнення віри, отримання благословення, зцілення.	Нові знання, враження, емоції, відпочинок.
Вибір місць для відвідування	Святі місця, храми, монастирі, місця паломництва.	Релігійні пам'ятки, музеї, культурні центри, місця, пов'язані з історією та традиціями.

1.2 Класифікація релігійного туризму

Релігійний туризм – це самостійний вид туризму, який, як і інші його види, має свої різновиди: **паломницький та релігійний туризм екскурсійної спрямованості.**

Паломницький туризм – це сукупність мандрівок представників різних конфесій з паломницькими цілями. Паломницький туризм як особливий вид існує й розвивається в наш час інтенсивно та з великим успіхом. Релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – це відвідання різних об'єктів, які стосуються історії релігії. Аналіз публікацій за темою дослідження дозволяє виділити наступні різновиди релігійного туризму за суттю подорожі:

- Паломництво: Подорож до святого місця з метою поклоніння, молитви, виконання релігійних обрядів, пошуку духовного просвітлення або зцілення.
- Відвідування релігійних пам'яток: Подорож до храмів, монастирів, соборів, мечетей, синагог та інших релігійних споруд з метою ознайомлення з їхньою історією, архітектурою, мистецтвом.
- Участь у релігійних заходах: Подорож з метою участі у релігійних святах, фестивалях, церемоніях, процесіях.
- Релігійне навчання та освіта: Подорож з метою вивчення релігійних текстів, традицій, філософії, відвідування релігійних шкіл та семінарів .
- Релігійний відпочинок та рекреація: Подорож до релігійних центрів, які пропонують послуги з відпочинку, оздоровлення, медитації, йоги та інших практик, спрямованих на духовний розвиток .

У науковій літературі здебільшого туризм з релігійними цілями поділяють на власне паломництво та релігійний туризм.

Також існує науковий погляд щодо поділу релігійного туризму на:

- паломництво;
- екскурсійний туризм релігійної тематики;

- науковий туризм з релігієзнавчими цілями.

Деякі дослідники виділяють такі різновиди релігійного туризму:

- паломницький туризм – це сукупність мандрівок представників різних конфесій із паломницькими цілями;
- релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – відвідання різних об’єктів, які стосуються історії релігії;
- сакральний туризм – людина під час відвідування певних місць створює, відновлює або підкреслює зв’язок з уявним потойбічним;
- езотеричний туризм ставить мету розширити релігійне світосприйняття через філософський пошук у процесі мандрівки.

Щодо класифікації за різними ознаками, найбільш ширше дослідження зробив у своїй статті Патійчук В. [11], на основі аналізу праць багатьох авторів на цю тему було зроблено таблицю (табл.2):

Таблиця 2

Класифікація релігійних турів за ознаками [21]

Основна ознака	Класифікаційний вид туру
За конфесіями	Християнські (православні, католицькі, коптські, протестантські та ін.), мусульманські (шиїтські, сунітські та ін.), буддистські (ламаїстські та ін.), індуїстські, іудейські, синтоїстські, язичницькі тощо
За ступенем віри (рівнем духовного розвитку)	Для релігійних фанатів, глибоко віруючих, віруючих, співчуваючих, невіруючих, атеїстів тощо
За метою призначення	Просвітницькі, виховні, повчальні, благодійницькі, меценатські, спокути за гріхи, з метою оздоровлення й зцілення тощо

Продовження таблиці 2

Основна ознака	Класифікаційний вид туру
За головним мотивом паломництва	Відвідування святинь (храмів, монастирів, мощей святих угодників, чудотворних ікон, могил видатних церковних діячів), цілющих джерел, місць життя й діяльності релігійних подвижників, участь у богослужіннях, звершеннях таїнств, релігійних обрядах, вивчення релігійної спадщини
За основними функціями (спеціалізацією турів)	Освітні, навчальні, культові, психологічні, оздоровчі, реабілітаційні, пізнавальні тощо
За об'єктами відвідування (основними ресурсами паломництва)	Поїздки до церков, монастирів, чудотворних ікон, мощей святих угодників, поїздки до відомих релігійних діячів та місць їхньої діяльності, поїздки до релігійних навчальних закладів, до природних релігійних об'єктів (цілющих джерел, печер, дерев та ін.) тощо
За характером використання релігійних ресурсів	Паломницькі, культурно-пізнавальні, загальноознайомчі тощо
За геопросторовою (географічною) ознакою	Національні (українські): місцеві, внутрірайонні, регіональні (загальнодержавні); зовнішні (іноземні) – європейські, азіатські, африканські, північно- та південноамериканські, австралійські, океанійські тощо
Основна ознака	Класифікаційний вид туру
За масштабами	Локальні, регіональні та світові (міжнародні)

Продовження таблиці 2

Основна ознака	Класифікаційний вид туру
За рівнем територіальної організації	До релігійно-паломницьких пунктів – тури мікрорівня (локальні); до релігійно-паломницьких центрів – тури мезорівня (регіональні, внутрідержавні); до світових релігійно-паломницьких центрів – тури макрорівня (макрорегіональні, світові)
За формою конфігурації маршруту	Лінійні, радіальні, кільцеві, комбіновані
За способом організації	Професійно організовані (планові), самодіяльні: неорганізовані, стихійні, аматорські тощо
За тривалістю	Тимчасові: короткотривалі (одноденні, 2–3-денні), середньої тривалості, затяжні, постійні, для певних категорій вірян (наприклад, дервішів в ісламі)
За кількістю учасників	Індивідуальні, групові
За віковою ознакою	Для дітей, молоді, дорослих, сімейного типу, змішані
За соціальними ознаками	Для багатих (бізнес-обслуговування), середнього достатку, малозабезпечених (економ-класу)
За фаховою орієнтацією	Для ченців та священнослужителів, мирян (науковців, учнів, студентів, ін. категорій), змішані тощо
За правовим статусом	Ті, які не потребують юридичного підтвердження (переважно внутрідержавні, без оформлення відповідних документів, окрім фінансових); ті, що потребують юридичного підтвердження й оформлення відповідних документів або віз (здебільшого міжнародні)

Продовження таблиці 2

Основна ознака	Класифікаційний вид туру
За способом використання транспортних засобів	Пішохідні, гужові (жива сила в якості тяглової), автомобільні (індивідуальні), автобусні, авіаційні (рейсові й чартерні), залізничні, теплохідні (морські, річкові, круїзні) тощо
За ступенем рухливості	Динамічні, гнучко-динамічні, відносно статичні (стаціонарні)
За сезонністю	Цілорічні, сезонні (літні, зимові, осінні, весняні)
За ступенем обов'язковості	Необов'язкові та обов'язкові (хадж – в ісламі до Мекки, омивання у водах Гангу в індуїзмі тощо)
За наявними обмеженнями	Без обмежень та з наявністю обмежень (аватон – заборона в'їзду жінок на Св. Гору Афон, з обмеженістю доступу для іновірців та жінок до окремих святинь в ісламі тощо)
За ступенем регламентації	Регламентовані (приурочені до релігійних свят, постів, подій тощо з наявністю регламенту на відвідування святинь у різні періоди року, наприклад у Великий піст та під час богослужінь, у деяких випадках не допускаються іновірці під час богослужіння), нерегламентовані

1.3 Функції релігійних пам'яток у сучасному суспільстві

Релігійні пам'ятки виконують різноманітні функції у сучасному суспільстві, що виходять далеко за межі їх первісного релігійного призначення. Вони є не лише місцями поклоніння та духовного розвитку, але й важливими культурними, історичними, соціальними та економічними центрами.

У статті за авторством Божук Т.І. [4] також розглядається поняття релігійного туризму, що досліджується багатьма науковцями. Хоча у статті й розглядаються різні визначення релігійного туризму, її власне визначення є найбільш повним та комплексним. Воно охоплює не лише духовний аспект (відвідування святих місць, участь в обрядах), а й фізичний (відпочинок та оздоровлення). Таким чином, перелік функцій, запропонований Божук Т.І., є найбільш повним та всеохопним, оскільки враховує різні аспекти релігійного туризму, від духовного розвитку до економічного впливу. Це робить його найбільш корисним для розуміння багатогранності цього явища. Сам перелік функцій за Божук Т. І. можна спостерігати далі (табл. 3):

Таблиця 3

Опис функцій релігійних пам'яток [4]

Функція	Опис
Інтеграційна	Об'єднання людей за конфесійною належністю, сприяння солідарності та згуртованості соціальних груп.
Комунікаційна	Забезпечення можливості спілкування між людьми та з їхнім Богом.
Регулятивна	Визначення поведінки людини відповідно до встановлених норм і обрядів.
Світоглядна	Формування картини світу та розуміння сенсу життя.
Духовно-просвітницька	Ознайомлення з основами віри та релігійними практиками.
Рекреаційна	Оздоровлення, зцілення та відновлення фізичних і духовних сил.
Естетична	Розвиток естетичного та художнього смаку.

Продовження таблиці 3

Функція	Опис
Пізнавальна	Ознайомлення з архітектурними, історичними та мистецькими аспектами релігійних споруд.
Компенсаційна	Вирішення життєвих суперечностей та проблем, надання сенсу життю.
Соціальна	Гармонійний розвиток особистості та зближення народів.
Економічна	Розвиток сфери послуг, зайнятості населення та збільшення бюджетних надходжень.
Виховна	Отримання знань про сакральні об'єкти під час подорожей.

Цей список функцій є найбільш вдалим, оскільки він є найбільш повним, комплексним та узагальненим, що при цьому охоплює всі можливі форми релігійного туризму та враховує як духовний, так і фізичний аспекти подорожі.

1.4 Етичні аспекти екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках

Актуальним є і питання екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках – воно вимагає особливої уваги до етичних аспектів, оскільки відбувається у просторі, наповненому глибоким духовним значенням для віруючих. Неповага до релігійних почуттів, традицій та обрядів може призвести до конфліктів, образи та негативно вплинути на імідж як екскурсовода, так і релігійної пам'ятки. Ключовими етичними аспектами є:

- Повага до сакральності: Релігійні пам'ятки часто є місцями молитви, медитації та інших духовних практик. Екскурсоводи повинні забезпечити

атмосферу поваги, уникаючи гучних розмов, недоречних жартів та поведінки, що може образити вірян.

- Точність та об'єктивність інформації: Екскурсоводи повинні надавати точну, об'єктивну та неупереджену інформацію про релігійні пам'ятки, уникаючи стереотипів та узагальнень. Важливо враховувати різні інтерпретації та погляди на релігійні події та постаті.
- Уникнення комерціалізації: Екскурсійна діяльність на релігійних пам'ятках не повинна перетворюватися на суто комерційний проект. Важливо знайти баланс між економічними інтересами та збереженням духовної цінності цих місць.
- Врахування культурних особливостей: Релігійні пам'ятки часто є частиною ширшого культурного контексту. Екскурсоводи повинні враховувати культурні особливості місцевого населення, уникаючи образливих висловлювань та дій.
- Доступність для всіх: Екскурсійна діяльність повинна бути доступною для людей з різними фізичними можливостями та віросповіданнями. Екскурсоводи повинні створювати інклюзивне середовище, де кожен відвідувач почуватиметься комфортно [34].

РОЗДІЛ 2. Аналіз релігійних пам'яток України як об'єктів екскурсійної діяльності

2.1 Історичний огляд розвитку релігійного туризму в Україні

Релігійний туризм в Україні має багатовікову історію, що сягає часів Київської Русі. З прийняттям християнства у 988 році, територія сучасної України стала важливим центром паломництва для православних вірян. Києво-Печерська Лавра, заснована у XI столітті, стала одним з перших та найважливіших місць паломництва, куди прямували віряни з усіх куточків країни та з-за кордону [18].

У наступні століття релігійний туризм в Україні розвивався під впливом різних історичних подій та релігійних течій. У XV-XVII століттях, з поширенням католицизму та унії, важливими центрами паломництва стали також Львів, Кам'янець-Подільський та інші міста, де були збудовані величні католицькі та греко-католицькі храми. Паралельно у цей же період на території козащини важливими центрами паломництва стали монастирі та церкви, пов'язані з козацькою історією та культурою. У цьому контексті не можливо не згадати Мгарський Спасо-Преображенський монастир, збудований на особисті кошти гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, Межигірський Спасо-Преображенський монастир – центр антиуніатської боротьби й головний козацький монастир – описаний в «Дума лірника Вернигори» Еразма Ізопольського [31] та Густинський Свято-Троїцький Монастир, що крайне вразив тогочасного Патріарха Антіохійського та про відвідування якого в своєму відомому рукописі «Подорож антіохійського патріарха Макарія до Москви» [1] залишив згадування його син Павло Алеппський. Наприклад? У XIX столітті, з розвитком залізничного транспорту, релігійний туризм став доступнішим для широких верств населення. З'явилися нові маршрути та напрямки паломництва, зокрема до Почаївської Лаври та Святогірської Лаври [26].

Не менш важливим з точки зору релігійного туризму для України є Хасидизм - одна з течій в юдаїзмі, що зародилася у XVIII столітті. Хасидизм

швидко здобув популярність серед єврейського населення України, особливо в Поділлі та Волині. У XIX - на початку XX століття хасидизм продовжував розвиватися в Україні, незважаючи на переслідування з боку царської влади та антисемітські настрої у суспільстві. Хасидські громади зберігали свою ідентичність, традиції та релігійну практику. Голокост завдав нищівного удару по єврейській громаді України, знищивши більшість хасидських дворів та їхніх лідерів. Після Другої світової війни хасидизм в Україні практично зник.

Радянський період позначився на релігійному туризмі негативно. Багато церков та монастирів були закриті або зруйновані, паломництва обмежувалися. Проте, навіть у цей час люди продовжували відвідувати святі місця, зберігаючи духовні традиції.

Після здобуття Україною незалежності відбулося відродження релігійного туризму. Церкви та монастирі були відновлені, відкрилися нові паломницькі центри, а такі релігійні явища як паломництво Хасидів розгорілося з новою силою. Релігійний туризм став важливою складовою туристичної галузі, приваблюючи як вітчизняних, так і іноземних туристів.

Сьогодні Україна має значний потенціал для розвитку релігійного туризму. Багата релігійна спадщина, різноманіття конфесій, мальовничі ландшафти та гостинність місцевих жителів створюють сприятливі умови для залучення паломників та туристів. Проте, існують і певні проблеми, такі як недостатній розвиток інфраструктури, низький рівень сервісу та недостатня промоція що буде розглянуто у подальшому ході роботи.

2.2 Найвідоміші релігійні пам'ятки України та їх опис з точки зору релігійного туризму та паломництва

Україна, завдяки своїй багатовіковій історії та різноманіттю релігійних традицій, володіє унікальним комплексом релігійних пам'яток, що мають

значний туристичний потенціал. Серед найбільш відомих можна виділити наступні:

1. Києво-Печерська Лавра: Заснована в XI столітті, ця лавра є одним з найдавніших та найважливіших центрів православ'я в Україні. Вона відома своїми підземними печерами, де зберігаються мощі святих, а також наземними храмами, дзвіницями та іншими спорудами, що утворюють унікальний архітектурний ансамбль [18].

2. Софійський собор у Києві: Цей величний храм, побудований в XI столітті, є однією з найвидатніших пам'яток давньоруської архітектури. Хоч пам'ятка і не виконує більше свої прями функції – проведення служб всередині – об'єкт все одно вражає своїми розмірами, монументальністю та унікальними мозаїками та стародавніми фресками, і є чудовим місцем для відвідування поціновувачами культури та паломниками [17].

3. Почаївська Лавра: Розташована на мальовничому пагорбі, ця лавра є важливим центром паломництва для православних вірян. Вона відома своїм чудотворним образом Почаївської ікони Божої Матері та архітектурним комплексом, що включає Успенський собор, Троїцький собор, печерні храми та інші споруди [24].

4. Свято-Успенська Святогірська Лавра: Ця лавра, заснована в XVI столітті, вражає своїм розташуванням на високих крейдяних горах над річкою Сіверський Донець. Вона включає Успенський собор, печерні церкви, дзвіницю та інші споруди, що утворюють мальовничий архітектурний ансамбль [25].

5. Собор Святого Юра у Львові: Цей греко-католицький собор, побудований у XVIII столітті, є одним з найвизначніших пам'яток барокової архітектури в Україні. Він вражає своїм пишним оздобленням, скульптурами та розписами, створеними відомими майстрами [27].

6. Манявський скит: Цей монастирський комплекс, заснований у XVII столітті, розташований у мальовничій гірській місцевості Карпат. Він

відомий своїми дерев'яними церквами, чудотворним джерелом та унікальною атмосферою духовної гармонії з природою [15].

7. Могила рабина Нахмана з Брацлава: Це одне з найважливіших місць паломництва для хасидів з усього світу. Щорічно, особливо на святкування Рош га-Шана, сюди приїжджають тисячі паломників [10].

8. Латинський кафедральний собор у Львові: Найвідоміша римокатолицька церква України, збудована у XIV столітті, є однією з найстаріших та найважливіших релігійних споруд Львова. Собор поєднує в собі елементи готики та бароко, і є місцем поховання багатьох відомих історичних постатей [14].

Це лише невелика частина релігійних пам'яток України, що мають значний потенціал для розвитку екскурсійної діяльності. Кожна з них має свою унікальну історію, архітектуру та духовне значення, приваблюючи тисячі туристів та паломників з усього світу.

2.3 Аналіз маршрутів екскурсій до релігійних пам'яток України

Екскурсійний туризм, зосереджений на релігійних пам'ятках, має значний потенціал для розвитку. Включаючи відвідування святинь до туристичних маршрутів, компанії формують попит на цей вид подорожей. Такі екскурсії зазвичай коротші за паломництва, доступні для різних вікових груп та не залежать від релігійних свят.

На відміну від віруючих, які прагнуть духовного досвіду, туристи відвідують святі місця здебільшого з метою культурного збагачення, не готуючись до поїздки духовно чи фізично. Іноді в таких турах беруть участь як паломники, так і туристи, відвідуючи разом релігійні святині та історичні пам'ятки.

Організація подібних турів вимагає ретельної підготовки, особливо важливим є підбір групи, щоб уникнути участі людей, байдужих до віри та поваги до святинь [5].

Прикладом такого туру може бути пов'язаний з ритуалом «Двері Божого Милосердя» (рис.1). Двері Божого Милосердя це ритуал, який проводиться у визначених храмах під час Ювілейного Року Божого Милосердя, оголошеного Папою Римським. Сама собою ця процедура являє урочистий захід, під час якого показується одноіменна ікона «Двері Милосердя». Цей акт символізує "надзвичайний шлях" до спасіння для вірних. Традиційно такі двері відкривалися лише у чотирьох папських базиліках Риму, але у 2016 році, вперше, ця практика була поширена на дієцезії по всьому світу, включаючи Україну [5].

Рис.1. Розміщення храмів України, де були відкриті Двері Божого милосердя [5]

Доволі очевидно просліджується (табл. 4) цілком логічний взаємозв'язок областей з найбільшою кількістю храмів, відкривших «Двері Божого милосердя» з насиченістю областей вірянами римо-католицької церкви.

Таблиця 4

Кількість храмів України по римо-католицьких архидієцезіях, які відкрили Двері Божого милосердя [5]

Архидієцезії	Всього	Санктуарії	Храми	Санктуарії Богородиці
Київсько-Житомирська	16	2	14	2
Кам'янець-Подільська	15	5	10	-
Львівська	30	7	23	2
Луцька	3	1	2	1
Мукачівська	7	0	7	-
Одесько-Сімферопольська	7	0	7	-
Харківсько-Запорізька	6	0	6	-
Всього	83	15	69	5

Екскурсійні маршрути до релігійних пам'яток України є різноманітними та охоплюють різні регіони країни, хоч на жаль і не досить популяризовані. Вони можуть бути як одноденними, так і багатоденними, включати відвідування однієї або кількох пам'яток, поєднувати релігійну тематику з іншими видами туризму (культурним, історичним, природним).

- «Золоте кільце Чернігова»: Цей маршрут включає відвідування стародавніх храмів та монастирів м. Чернігова, таких як Антонієві печери, Спасо-Преображенський собор, Єлецький монастир та інші [9].

- «Жидичин»: Сильно насичений на релігійні пам'ятки одноденний маршрут в Волинській області. Свято-Микільський Жидичинський монастир,

один із найстаріших в Україні, є важливою пам'яткою духовної та культурної спадщини. На його території розташовані Миколаївський собор з унікальними підземеллями, Митрополичий собор з домовою церквою святителя Миколи Святоші, знаменитою своїми розписами, а також два скити: Свято-Духовського та Петро-Павлівський. Монастирський комплекс є свідченням багатовікової історії чернецтва на Волині та відіграє значну роль у сучасному релігійному житті регіону [8].

- «Храми Львова»: Цей маршрут пропонує екскурсії до найвідоміших храмів Львова, таких як Собор Святого Юра, Вірменський собор, Латинський катедральний собор, Бернардинський монастир та інші [29].

- Маршрут «10 чудотворних ікон Львова» – це пішохідна екскурсія центральною частиною міста, під час якої відвідувачі мають змогу побачити та дізнатися про історію десяти найшанованіших ікон Львова [28].

- Маршрут «Релігійний Київ» буде цікавим для всіх, хто прагне розширити свій кругозір, пізнати різноманіття релігійного життя Києва та доторкнутися до багатовікової історії міста. Особливо він підійде тим, хто цікавиться іншими культурами та віруваннями, адже відвідування сакральних місць – це найкращий спосіб зануритися в атмосферу іншої релігії та відчутти її дух [7].

При цьому більшість маршрутів є скоріш культурно-релігійними, ніж суто паломницькими.

Окремої уваги слід наділити **Шляху Святого Якова (Camino de Santiago)** в Україні. Це частина великої мережі паломницьких шляхів, що ведуть до Сантьяго-де-Компостела в Іспанії, де, за переказами, похований апостол Яків. Українська ділянка шляху ще формується, але вже є кілька варіантів маршрутів:

- Подільський шлях Святого Якова (Camino Podolico):** Це культурно-пізнавальний та паломницький маршрут, що пролягає від Вінниці через Бар до Кам'янця-Подільського. Він був офіційно прийнятий до

Європейської Федерації Шляху Святого Якова. Маршрут пропонує мальовничі краєвиди Поділля, знайомство з історичними та культурними пам'ятками [22].

б) Львівський шлях Святого Якова: Ще один відносно новий маршрут, який розробляється Братством Святого Якова в Україні. Він починається у Львові та прямує до кордону з Польщею, з'єднуючись з європейською мережею шляхів Святого Якова [6][35].

Щорічне паломництво хасидів до Умані на могилу Брацлавського цадика Нахмана напередодні Рош га-Шана – яскрава подія, яка збирає тисячі віруючих з усього світу. Незважаючи на попередження влади через триваючий конфлікт, хасиди прагнуть відвідати святе місце, щоб помолитися, відсвяткувати єврейський Новий рік і зануритися в атмосферу духовності та традицій. Вулиці Умані заповнені людьми в традиційному вбранні, що створює неповторний колорит, а святкові молитви, співи та танці відображають багате культурне та релігійне життя хасидської громади. Також варто зазначити, що хасидський паломницький туризм має свою специфіку. Він часто пов'язаний з певними обмеженнями та вимогами, що стосуються поведінки та одягу паломників (додаток А). Це необхідно враховувати при організації екскурсій та туристичних послуг для хасидів.

2.4 Проблеми та перспективи розвитку екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України

Розвиток екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України має значний потенціал, але стикається з низкою проблем, які потребують вирішення для успішної реалізації цього потенціалу.

Проблеми:

1. Недостатній розвиток інфраструктури: Багато релігійних пам'яток розташовані у віддалених районах з обмеженим доступом до

транспорту, готелів та інших туристичних послуг. Це ускладнює організацію екскурсій та знижує їхню привабливість для туристів.

2. Низький рівень сервісу: Якість туристичних послуг на багатьох релігійних об'єктах залишає бажати кращого. Недостатня кількість кваліфікованих гідів, відсутність інформаційних матеріалів, низький рівень обслуговування у готелях та ресторанах – все це негативно впливає на враження туристів.
3. Недостатня промоція: Релігійні пам'ятки України часто залишаються поза увагою туристів через недостатню інформацію про них. Необхідно активніше просувати їх на внутрішньому та міжнародному ринках, використовуючи різні канали комунікації (інтернет, друковані видання, туристичні виставки тощо).
4. Відсутність комплексного підходу: Розвиток екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках потребує комплексного підходу, що враховує не лише туристичні, але й культурні, історичні, соціальні та економічні аспекти. Необхідно розробляти стратегії розвитку, що враховують інтереси всіх зацікавлених сторін (релігійних громад, місцевих жителів, бізнесу, державних органів).
5. Недостатня увага до етичних аспектів: Організація екскурсій на релігійні пам'ятки вимагає особливої уваги до етичних аспектів, таких як повага до віруючих, збереження сакрального характеру місць, уникнення комерціалізації. Недотримання цих принципів може призвести до конфліктів та негативно вплинути на імідж релігійного туризму в Україні.

Перспективи:

1. Розвиток інфраструктури: Інвестування у розвиток транспортної, готельної та іншої інфраструктури навколо релігійних пам'яток дозволить зробити їх більш доступними та привабливими для туристів.

2. Підвищення якості сервісу: Підготовка кваліфікованих гідів, розробка інформаційних матеріалів, покращення обслуговування у готелях та ресторанах сприятимуть підвищенню задоволеності туристів та їхньої лояльності.
3. Активна промоція: Проведення рекламних кампаній, участь у туристичних виставках, створення інформаційних порталів та мобільних додатків дозволить привернути увагу до релігійних пам'яток України та збільшити потік туристів.
4. Комплексний підхід: Розробка та реалізація комплексних стратегій розвитку релігійного туризму з урахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін сприятиме сталому розвитку цієї галузі.
5. Дотримання етичних принципів: Повага до релігійних почуттів, традицій та обрядів, збереження сакрального характеру місць та уникнення комерціалізації допоможуть уникнути конфліктів та забезпечити позитивний імідж релігійного туризму в Україні[11].

Реалізація зазначених перспектив дозволить Україні посісти гідне місце на світовій мапі релігійного туризму, залучити більше туристів та паломників, сприяти розвитку економіки та збереженню культурної спадщини.

РОЗДІЛ 3. Порівняльний аналіз релігійних пам'яток світу як об'єктів екскурсійної діяльності

3.1 Порівняльна характеристика релігійних пам'яток України та світу як об'єктів екскурсійної діяльності

Релігійні пам'ятки України та світу, незважаючи на спільне сакральне значення, мають суттєві відмінності, що впливають на організацію екскурсійної діяльності (табл.5)

Таблиця 5

Порівняльна табличка відмінностей пам'яток України та найпопулярніших пам'яток світу (виконано автором)

Ознака	Релігійні пам'ятки України	Найпопулярніші релігійні пам'ятки світу
Віросповідання	Переважаю православні та греко-католицькі, меншою мірою представлені інші конфесії (римо-католики, протестанти, мусульмани, юдеї).	Широке розмаїття конфесій та релігій: християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), іслам, юдаїзм, буддизм, індуїзм, синтоїзм та інші.
Історична епоха	Переважаю середньовічні та ранньомодерні пам'ятки, меншою мірою представлені античні та сучасні.	Різноманіття історичних епох: від античних храмів Греції та Риму до сучасних мечетей та соборів.
Архітектурні стилі	Переважаю візантійський, бароковий, класицистичний, український модерн.	Широке розмаїття стилів: від романського та готичного до бароко, рококо, класицизму, модерну та постмодерну.

Продовження таблиці 5

Ознака	Релігійні пам'ятки України	Найпопулярніші релігійні пам'ятки світу
Стан збереженості	Багато пам'яток потребують реставрації та консервації через історичні події (війни, революції, радянський період) та недостатнє фінансування.	Більшість пам'яток добре збережені завдяки систематичній реставрації та фінансуванню.
Інфраструктура	Часто недостатньо розвинена: обмежений доступ до транспорту, готелів, ресторанів та інших туристичних послуг.	Зазвичай добре розвинена: зручний доступ до транспорту, широкий вибір готелів та ресторанів, наявність інформаційних центрів та інших туристичних послуг.
Екскурсійний супровід	Недостатня кількість кваліфікованих гідів з релігійного туризму, обмежений вибір екскурсійних програм.	Великий вибір екскурсійних програм, наявність аудіогідів та інших інформаційних матеріалів різними мовами.
Промоція	Недостатня промоція релігійних пам'яток на внутрішньому та міжнародному ринках, обмежена інформація про них у туристичних путівниках та на сайтах.	Активна промоція на міжнародному рівні, широке представлення у туристичних путівниках та на сайтах, участь у міжнародних туристичних виставках.

Продовження таблиці 5

Ознака	Релігійні пам'ятки України	Найпопулярніші релігійні пам'ятки світу
Відвідуваність	Переважно вітчизняні туристи та паломники, менша кількість іноземних туристів.	Велика кількість іноземних туристів з різних країн світу, що робить релігійний туризм важливою складовою економіки багатьох країн.
Соціокультурний контекст	Релігійні пам'ятки тісно вплетені у соціокультурний контекст України, часто є місцями проведення релігійних свят та фестивалів, що приваблює місцевих жителів.	Релігійні пам'ятки часто є відокремленими туристичними об'єктами, відвідування яких має переважно культурно-пізнавальний характер.
Економічний вплив	Релігійний туризм має значний потенціал для розвитку економіки України, але його внесок поки що залишається відносно невеликим.	Релігійний туризм є важливою складовою економіки багатьох країн, приносить значні доходи від продажу туристичних послуг, сувенірів, організації паломництв тощо.

Таким чином, релігійні пам'ятки України та світу мають свої унікальні особливості, які необхідно враховувати при організації екскурсійної діяльності. Розуміння цих відмінностей дозволить розробити ефективні

стратегії розвитку релігійного туризму, що сприятимуть збереженню культурної спадщини, економічному зростанню та міжкультурному діалогу.

3.2 Аналіз світового досвіду розвитку релігійного туризму: детальний огляд та сильні сторони

Світ багатий на релігійні пам'ятки, які є свідченням різноманіття вірувань, культур та історичних епох. Вони приваблюють мільйони паломників та туристів, що прагнуть доторкнутися до святинь, розширити світогляд та відчутти духовну атмосферу цих місць. Світовий досвід розвитку релігійного туризму пропонує цінні уроки, які можуть бути використані для покращення та розширення екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України. Розглянемо детальніше кілька успішних прикладів та їхні ключові стратегії:

1) Ватикан: Центр католицизму та світовий магніт для паломників

Ватикан, найменша держава у світі, є одним з найпопулярніших напрямків релігійного туризму. Щорічно його відвідують мільйони паломників та туристів, що приносить значні доходи до бюджету країни. Є й специфіка у відвідуванні Ватикану – так як країна є анклавом в середині Італії і має з нею відкриті кордони, для відвідування серця католицької релігії людина має неперіменно побувати і в самій Італії. Головна релігійна пам'ятка - **Собор Святого Петра** - найбільший християнський храм у світі, центр католицизму та резиденція Папи Римського. Собор вражає своїми розмірами, розкішшю інтер'єру та колекцією шедеврів мистецтва, серед яких скульптура Мікеланджело "П'єта" та розписи Мікеланджело у Сікстинській капелі. Не існує офіційних даних щодо кількості туристів, що відвідали Ватикан, але існує інформація щодо кількості відвідувачів Ватиканських музеїв – що рівноцінно відвідуванню країни загалом, адже можна з впевненістю стверджувати – усі, хто відвідував мініатюрну країну неперіменно бував в Ватиканських музеях. У 2018 році їх відвідало близько 6,8 мільйона [37]

туристів. Це свідчить про величезний потенціал релігійного туризму для економіки карликової країни, де не проживає й однієї тисячі жителів.

Стратегії розвитку:

- ✓ Ватикан дбайливо зберігає свою унікальну релігійну та культурну спадщину, що приваблює вірян та цінителів мистецтва з усього світу.
- ✓ Ватикан має добре розвинену інфраструктуру для туристів: численні готелі, ресторани, магазини сувенірів, інформаційні центри.
- ✓ Ватикан пропонує широкий вибір екскурсійних програм різними мовами, а також аудіогіди та інші інформаційні матеріали.
- ✓ Ватикан активно просуває свої туристичні можливості на міжнародному рівні, використовуючи різноманітні канали комунікації.

Крім Ватикану, Італія має й інші важливі центри релігійного туризму:

- **Ассізі:** Місто, пов'язане з життям Святого Франциска, приваблює паломників до Базиліки Святого Франциска та інших францисканських святинь.
- **Падуя:** Місто відоме базилікою Святого Антонія, одним з найбільших центрів паломництва у світі.
- **Турин:** Місто зберігає одну з найважливіших християнських реліквій – Туринську плащаницю, що приваблює паломників з усього світу.

2) Ізраїль: Свята Земля як перехрестя релігій та культур

Ізраїль є унікальною країною, де переплітаються історії та традиції трьох світових релігій – християнства, ісламу та юдаїзму. Це робить його привабливим напрямком для паломників та туристів з усього світу.

Головна релігійна пам'ятка країни – **Єрусалим**. Це найсвятіше місце для християн, де, за переказами, був розп'ятий, похований та воскрес Ісус Христос. Храм є комплексом споруд, що включає Голгофу, каплицю Гробу Господнього, камінь помазання та інші святі місця. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), у 2018 році країну відвідало близько 4,1 мільйона туристів, з яких значна частина приїхала з релігійними цілями [38].

Стратегії розвитку:

- ✓ Ізраїль активно інвестує у розвиток туристичної інфраструктури, зокрема у будівництво готелів, ресторанів, транспортних мереж та інформаційних центрів.
- ✓ Ізраїльська влада тісно співпрацює з релігійними лідерами різних конфесій, щоб забезпечити доступ до святих місць та врахувати їхні інтереси.
- ✓ Ізраїль активно просуває свої туристичні можливості на міжнародному рівні, використовуючи різноманітні канали комунікації та беручи участь у міжнародних туристичних виставках.

Ізраїль пропонує різноманітні маршрути релігійного туризму:

- Християнські: Єрусалим (Храм Гробу Господнього, Віа Долороса), Вифлеєм (Базиліка Різдва Христового), Назарет (Базиліка Благовіщення), Галілейське море (місця, пов'язані з життям Ісуса).
- Мусульманські: Єрусалим (Купол Скелі, мечеть Аль-Акса), Хеврон (Печера Патріархів).
- Юдейські: Єрусалим (Стіна Плачу, Храмова гора), Цфат (місто каббалістів), Тверія (місто рабинів).

3) Саудівська Аравія: Святиня усіх мусульман

Аравія, земля піску - світовий центр релігійного туризму для мусульман, оскільки тут знаходяться два найсвятіші міста ісламу, Мекка і Медина. Щороку мільйони паломників з усього світу здійснюють хадж і умру. Титул головної релігійної пам'ятки країни поділяють два однаково важливі для мусульман міста – Мекка та Медина. В **Мекці** знаходиться найбільша мечеть у світі та головна святиня ісламу. У центрі мечеті знаходиться Кааба – кубічна споруда, яку мусульмани вважають найсвятішим місцем на Землі. Щорічно мільйони мусульман здійснюють паломництво (хадж) до Мекки, щоб обійти Каабу сім разів. **Медина** – також неоцінене за значенням святе місто ісламу, де похований пророк Мухаммед та знаходяться інші важливі релігійні пам'ятки, такі як Мечеть Пророка та Аль-Масджид ан-Набаві. Мекка та

Медина приваблюють мільйони паломників щороку, особливо під час хаджу та умри. Саудівська Аравія, довгий час закрита для іноземних туристів, нещодавно почала активно розвивати туристичну галузь, зокрема релігійний туризм. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), у 2018 році Саудівську Аравію відвідало близько 15.2 мільйона туристів, більшість з яких приїхали з релігійними цілями [38].

Стратегії розвитку:

- ✓ Саудівська Аравія активно інвестує у будівництво нових готелів, розширення аеропортів та покращення транспортних мереж.
- ✓ Уряд країни спростив візовий режим для туристів з багатьох країн, що зробило її більш доступною для відвідування.
- ✓ Саудівська Аравія активно просуває свої туристичні можливості на міжнародному рівні, зокрема через створення туристичної візи та проведення рекламних кампаній.

4) Японія: Багатовікові традиції та гармонія природи і духу

Японія відома своїми унікальними релігійними традиціями, що поєднують елементи буддизму, синтоїзму та інших вірувань. Країна приваблює туристів своїми численними храмами, святилищами та мальовничими садами, які є не лише місцями поклоніння, але й важливими культурними та історичними пам'ятками. Одна з найвідоміших споруд - **Золотий павільйон у Кінкаху-дзі** - вишуканий храм, покритий сусальним золотом, є одним з найвідоміших символів Японії. Він оточений мальовничим садом з ставком, що створює атмосферу спокою та гармонії. Храм є важливим центром дзен-буддизму. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), у 2018 році країну відвідало близько 31,1 мільйона іноземних туристів, абсолютна більшість з яких однією з головних, якщо не головною, ціллю подорожі ставили рекреацію релігійно-пізнавального напрямку [38].

Стратегії розвитку:

- ✓ Японія дбайливо зберігає свої унікальні релігійні традиції та культурну спадщину, що приваблює туристів з усього світу.

- ✓ Країна має добре розвинену туристичну інфраструктуру, включаючи готелі, ресторани, транспортні мережі та інформаційні центри.
- ✓ Японія пропонує різноманітні екскурсійні програми та культурні заходи, пов'язані з релігійними традиціями, такі як чайні церемонії, медитації та фестивалі.
- ✓ Японська влада активно просуває свої туристичні можливості на міжнародному рівні, використовуючи різноманітні канали комунікації та беручи участь у міжнародних туристичних виставках.

5) Індія: колыска індуїзму та буддизму

Індія є батьківщиною двох світових релігій – індуїзму та буддизму, що робить її важливим центром паломництва та релігійного туризму. Країна має тисячі храмів, святилищ, монастирів та інших релігійних пам'яток, які приваблюють вірян та туристів з усього світу. **Храм Каши Вішванатх** - один з найсвятіших храмів індуїзму, присвячений богу Шиві. Він розташований у місті Варанасі, яке вважається одним з найдавніших міст світу та важливим центром паломництва. Незрівнянно мажливою релігійною пам'яткою в країні є і **Боробудур** - це найбільша буддійська ступа у світі, побудована у VIII-IX століттях. Вона складається з дев'яти платформ, прикрашених рельєфами, що розповідають про життя Будди та його вчення. Боробудур є важливим місцем паломництва для буддистів з усього світу. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), у 2018 році в Індії побувало 17,5 мільйона туристів з інших країн [38]. Це невеличке число іноземних туристів пов'язано з тим, що понад 97% людей, що належать до Індуїстської конфесії – проживають всередині країни. Тим не менш саме через це вона є та залишається єдиним паломницьким центром для віруючих цієї конфесії, проживаючих в інших країнах – а це понад 40 мільйонів осіб.

Стратегії розвитку:

- ✓ Індія намагається розвивати туристичну інфраструктуру, зокрема у регіонах, де розташовані важливі релігійні пам'ятки.

- ✓ Уряд країни проводить рекламні кампанії та бере участь у міжнародних туристичних виставках для залучення туристів.
- ✓ Індія пропонує різноманітні екскурсійні програми та духовні практики, такі як йога, медитація та аюрведичні процедури, що приваблює туристів, які шукають духовного розвитку та оздоровлення.

Спостерігаючи контрастність між кількістю туристів та населенням країни, можна зрозуміти, наскільки важливим або, як у прикладі з Індією, незначним може бути вплив на економіку туристичної сфери, і в цих країнах в першу чергу – релігійний туризм, на долю якого впливає багато різних факторів: якість туристичних послуг та інфраструктури, різноманітність поширення конкретної релігії на теренах світу (від чого залежить попит на відвідування відповідних духовних об'єктів), унікальність та насиченість релігійних пам'яток (табл.6, рис.2).

Таблиця 6

Співвідношення туристичних відвідувань в порівнянні з населенням [37, 38]

Країна	Кількість туристів у 2018 році, млн	Населення, млн
Ватикан	6,8	<0,001
Ізраїль	4,1	9,5
Саудівська Аравія	15,2	36,4
Японія	31,1	125,9
Індія	17,5	1369

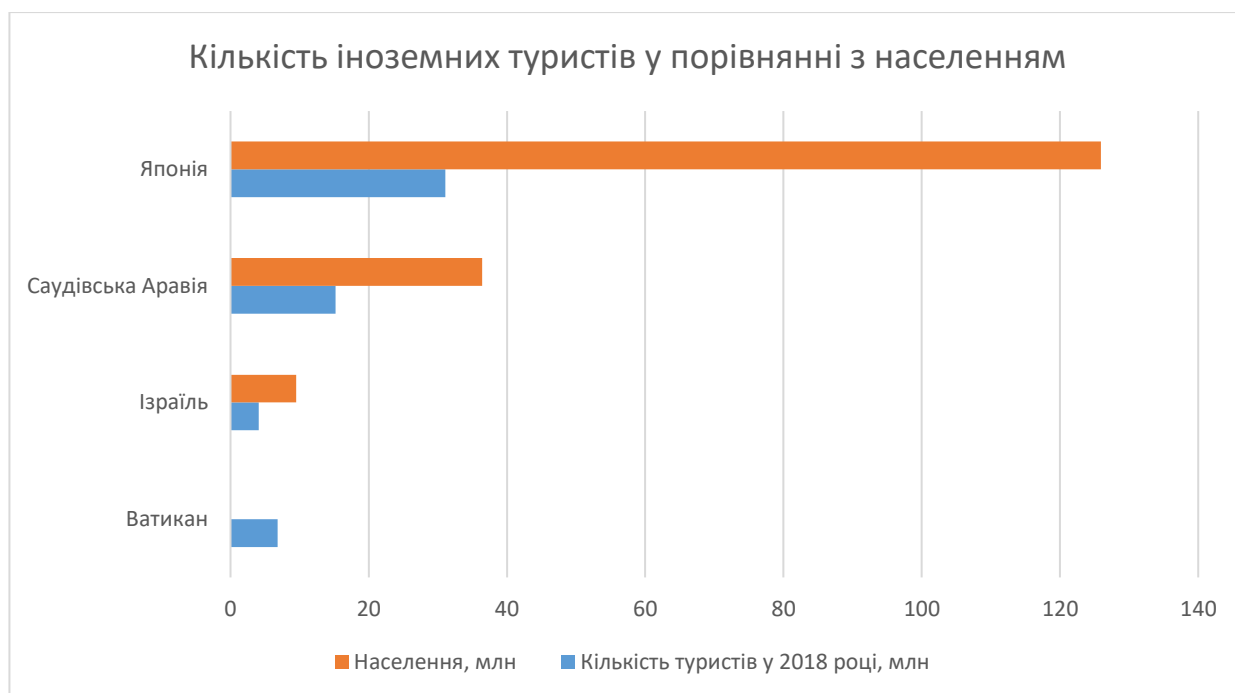

Рис. 2. Кількість іноземних туристів у порівнянні з населенням в країнах з сильно розвинутою туристичною галуззю (побудовано автором за даними [37][38])

РОЗДІЛ 4. Перспективи реалізації досвіду успішних туристичних країн в Україні

4.1 Перспективи впливу світового досвіду на розвиток екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України

Світовий досвід розвитку релігійного туризму може стати цінним джерелом натхнення та практичних рішень для України. Аналіз успішних стратегій інших країн дозволяє виявити ключові фактори, які сприяють залученню туристів, збереженню культурної спадщини та економічному зростанню:

1. Розвиток інфраструктури

Досвід Ватикану, Японії, Ізраїлю, Саудівської Аравії та в меншій мірі Індії демонструє важливість інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури навколо релігійних пам'яток. Це включає будівництво сучасних готелів, ресторанів, транспортних мереж, інформаційних центрів та інших об'єктів, що забезпечують комфортний та безпечний перебування туристів.

2. Підготовка кваліфікованих кадрів

Успіх релігійного туризму значною мірою залежить від професіоналізму екскурсоводів. Вони повинні мати глибокі знання з історії, теології та культури відповідних релігій, а також володіти комунікативними навичками та вмінням працювати з різними аудиторіями. Необхідно створювати спеціальні програми підготовки та сертифікації гідів з релігійного туризму.

3. Питання промоції

Релігійні пам'ятки України мають бути представлені на внутрішньому та міжнародному ринках як унікальні та привабливі туристичні об'єкти. Для цього необхідно використовувати різноманітні канали комунікації: веб-сайти, соціальні мережі, друковані видання, туристичні виставки, рекламні кампанії тощо.

4. Співпраця з релігійними громадами

Важливою складовою успіху є тісна співпраця з релігійними громадами, які є хранителями релігійної спадщини. Це дозволить забезпечити автентичність екскурсій, врахувати інтереси та потреби віруючих, а також отримати їхню підтримку у розвитку релігійного туризму.

5. Розвиток різноманітних маршрутів

Створення різноманітних екскурсійних маршрутів, що охоплюють різні релігійні традиції та інтереси туристів, дозволить залучити ширшу аудиторію. Можна розробляти тематичні маршрути, присвячені певним релігійним святкам, історичним подіям або видатним постатям.

6. Забезпечення високої якості сервісу

Якість туристичних послуг є ключовим фактором задоволеності туристів та їхньої лояльності. Необхідно забезпечити високий рівень обслуговування у готелях, ресторанах, транспортних компаніях та інших підприємствах, що працюють у сфері релігійного туризму.

7. Створення сприятливого інвестиційного клімату

Для залучення інвестицій у розвиток інфраструктури та туристичних послуг необхідно створити сприятливий інвестиційний клімат, забезпечити прозорість та передбачуваність умов ведення бізнесу.

8. Використання цифрових технологій

Сучасні цифрові технології можуть значно покращити досвід туристів, надати їм доступ до інформації про релігійні пам'ятки, допомогти у плануванні подорожі та бронюванні послуг.

Впровадження цих рекомендацій, заснованих на світовому досвіді, дозволить Україні розкрити свій потенціал у сфері релігійного туризму, залучити більше туристів та паломників, сприяти розвитку економіки та збереженню культурної спадщини.

Релігійні пам'ятки України та світу є унікальним культурним та духовним надбанням людства, що відіграє важливу роль у сучасному суспільстві. Вони виконують різноманітні функції: від релігійної та культурної до соціальної та економічної. Релігійні пам'ятки є місцями

поклоніння, духовного розвитку, збереження історичної пам'яті, центрами культурного життя та потужними магнітами для туристів з усього світу.

Екскурсійна діяльність на релігійних пам'ятках має свою специфіку, пов'язану з їхнім сакральним характером та необхідністю врахування релігійних почуттів віруючих. Вона вимагає від екскурсоводів глибоких знань з історії, теології та культури відповідних релігій, а також дотримання етичних принципів, таких як повага до віруючих, збереження сакрального характеру місць та уникнення комерціалізації.

Аналіз релігійних пам'яток України показав, що вони мають значний потенціал для розвитку екскурсійної діяльності. Проте, існують певні проблеми, такі як недостатній розвиток інфраструктури, низький рівень сервісу та недостатня промоція. Для успішного розвитку релігійного туризму в Україні необхідно вирішити ці проблеми, інвестувати у розвиток інфраструктури, підвищувати якість сервісу, активно просувати релігійні пам'ятки на внутрішньому та міжнародному ринках, а також тісно співпрацювати з релігійними громадами.

Світовий досвід розвитку релігійного туризму пропонує цінні уроки для України. Країни, такі як Ватикан, Ізраїль, Японія та Саудівська Аравія, успішно розвивають цю галузь, залучаючи мільйони туристів та паломників. Вони інвестують у розвиток інфраструктури, готують кваліфікованих гідів, активно просувають свої релігійні пам'ятки та співпрацюють з релігійними громадами. Україна може використати цей досвід для розвитку власного релігійного туризму. Впровадження найкращих практик дозволить залучити більше туристів, сприятиме економічному зростанню регіонів, збереженню культурної спадщини та зміцненню міжкультурного діалогу.

Релігійний туризм є не лише економічно вигідним напрямком, але й важливим інструментом для зміцнення духовності, культурного обміну та взаєморозуміння між людьми різних віросповідань. Розвиток цієї галузі в Україні має велике значення для майбутнього країни та її місця у світовому співтоваристві.

4.2 Популярні та недооцінені релігійні об'єкти: шляхи залучення до екскурсійної діяльності

Аналізуючи стан релігійного туризму в Україні, можна виділити як популярні, так і недооцінені релігійні пам'ятки.

Популярні релігійні пам'ятки:

Києво-Печерська лавра, Софійський собор, Почаївська лавра, Свято-Успенська Святогірська лавра - усі перелічені об'єкти добре відомі та приваблюють значну кількість туристів ще з радянських часів. Завдяки своїй історичній, культурній та духовній цінності навіть без суттєвої підтримки держави змогли зайняти свою нішу. Вони мають розвинену інфраструктуру, пропонують різноманітні екскурсійні програми та активно просуваються на туристичному ринку.

Недооцінені релігійні пам'ятки:

1. Манявський скит (Івано-Франківська область): Цей унікальний монастирський комплекс, розташований у мальовничих Карпатах, відомий своїми дерев'яними церквами, чудотворним джерелом та особливою атмосферою духовної гармонії з природою. Потенціал, який має пам'ятка, не досягнуто.
2. Гошівський монастир (Івано-Франківська область): Важливий центр паломництва греко-католиків, відомий чудотворною іконою Божої Матері. Маловідомий для широких мас населення.
3. Зарваницький духовний центр (Тернопільська область): Місце явлення Божої Матері, що приваблює паломників з усієї України та за її межами. Критично потребує уваги держави – в першу чергу задля покращення транспортної доступності.
4. Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (Київ): Відбудований монастир з унікальною архітектурою та багатою історією, що в останній час використовується більшою мірою в політичних цілях, а не як пункт туристської та паломницької дестинації.

5. Костел Святого Миколая у Києві - один з найкрасивіших неоготичних храмів України, відомий своїм органом та концертами органної музики. На жаль, релігійними турами ігнорується – схоже за все, є неліквідним по причині своєї віддаленості від інших значущих об'єктів римо-католицької церкви в Україні.
6. Мечеть Джума-Джамі (Євпаторія): Найбільша мечеть Криму, збудована в XVI столітті, є важливою пам'яткою мусульманської культури. З політичних причин використання як релігійної дестинації зараз обмежено.
7. Синагога Золота Роза (Львів): Недивлячий на жахливий стан після зруйнування гітлерівцями у 1941 році є символом відродження єврейської громади у Львові та відомим серед хасидів місцем паломництва. Має великі перспективи як релігійно-пізнавальний об'єкт, в комплексі з іншими релігійними спорудами міста. На сучасний стан, на жаль, через проблеми місцевої влади недивлячись на фінансування проект по відновленню знаходиться в замороженому стані, з невизначеним статусом між історичним меморіалом та релігійною пам'яткою [23].

Шляхи залучення недооцінених релігійних пам'яток до екскурсійної діяльності:

1. Створення тематичних маршрутів: Розробка нових екскурсійних маршрутів, що об'єднують кілька недооцінених пам'яток в одному регіоні або за певною тематикою (наприклад, "Дерев'яні храми Карпат", "Сакральні місця Поділля", "Ісламська спадщина Криму", "Єврейська спадщина України"). Це зробить їх більш привабливими для туристів та дозволить розкрити унікальність кожного об'єкта.

2. Активна промоція: Просування інформації про недооцінені пам'ятки через різні канали комунікації:

- a) Інтернет: створення сайтів, сторінок у соціальних мережах, віртуальних турів, розміщення інформації на туристичних порталах та агрегаторах.

- b) Діджиталізація: використання державних додатків, наприклад формату «Київ цифровий» для просунення в широкі маси.
- c) Туристичні виставки та ярмарки: участь у заходах для просування релігійного туризму в Україні та за кордоном.
- d) Співпраця з туроператорами: включення недооцінених пам'яток до існуючих турів або створення нових, спеціалізованих турів релігійною тематикою.
- e) Організація прес-турів: запрошення журналістів та блогерів для ознайомлення з пам'ятками та написання статей.

3. Співпраця з місцевими громадами: Залучення місцевих жителів до розвитку релігійного туризму сприятиме збереженню та популяризації пам'яток, а також створенню нових робочих місць та економічному розвитку регіонів. Це може включати: Організацію волонтерських груп - для підтримки та догляду за пам'ятками, проведення екскурсій для місцевих жителів та туристів – доволі багато людей на місцях бажають розвитку туристичної діяльності, пов'язаною з локальними пам'ятками; Проведення культурних заходів: ярмарків, фестивалів, концертів, виставок на території релігійних об'єктів; Створення сувенірної продукції - з використанням символіки та образів пам'яток, розвиток місцевих ремесел та виробництв; Навчання місцевих жителів - проведення тренінгів та семінарів з гостинності, обслуговування туристів, розвитку підприємницьких навичок у сфері туризму.

4. Покращення інфраструктури: Інвестування у розвиток інфраструктури навколо недооцінених пам'яток (транспортне сполучення, готелі, ресторани, інформаційні центри, вказівники, туалети) зробить їх більш доступними та комфортними для відвідування.

5. Залучення інвестицій: Пошук інвесторів (державних, приватних, міжнародних) для реставрації та відновлення пам'яток, створення туристичних комплексів, організації культурних заходів, розвитку інфраструктури. Можливе використання механізмів державно-приватного партнерства.

Реалізація цих заходів дозволить розкрити потенціал недооцінених релігійних пам'яток, зробити їх важливою частиною туристичної індустрії України та сприяти збереженню культурної спадщини.

4.3 Проект екскурсійного маршруту «Сакральне Поділля: духовна подорож»

Враховуючи опрацьовані вище матеріали, було складено проект маршруту "Сакральне Поділля: духовна подорож", який включає відвідування релігійних пам'яток Хмельницької та Тернопільської областей. Нижче наведено детальний опис маршруту, враховуючи рекомендації з попередніх розділів.

Картка туристичного маршруту «Сакральне Поділля: духовна подорож»

- Вид маршруту: автобусний, пішохідний.
- Категорія складності: легкий.
- Кілометраж: ~200 км (автобусом).
- Тривалість маршруту: 3 дні/2 ночі.
- Кількість туристичних груп за сезон: 10 (червень-серпень).
- Кількість туристів у групі: 10-15 осіб.
- Всього туристів по маршруту за сезон (за рік): 300-500 осіб.
- Орієнтовна вартість путівки (дорослого): ₪1975 (при одномісному розміщенні) (табл.7).

Додаткові послуги:

1. Майстер-клас з писанкарства у Зарваниці.
2. Можливість замовити молебен у Почаївській Лаврі.
3. Дегустація місцевої кухні у Тернополі.

Таблиця 7

Кошторис

Проживання (2 ночі, при одномісному розміщенні)	900 грн
Харчування (2 сніданки, 3 обіди, 2 вечері)	600 грн
Транспорт (трансфери, екскурсії)	300 грн
Екскурсійне обслуговування	125 грн
Вхідні квитки	50 грн
Страхування	-

Опис маршруту:

День 1:

- 1) Приїзд до Хмельницького потягом або автобусом.
- 2) Трансфер до Зарваниці.
- 3) Поселення в готель "Zarvanytsia_house".
- 4) Обід.
- 5) Екскурсія Зарваницьким духовним центром: відвідування собору Зарваницької Матері Божої, чудотворного джерела, Хресної дороги.
- 6) Вечеря.
- 7) Вільний час.

День 2:

- 1) Сніданок.
- 2) Трансфер до Тернополя.
- 3) Оглядова екскурсія Тернополем: відвідування Архикатедрального собору Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, Надставної церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього.
- 4) Обід.
- 5) Трансфер до Почаєва.
- 6) Поселення в готель "Optima Почаїв".
- 7) Вечеря.

8) Вільний час.

День 3:

- 1) Сніданок.
- 2) Екскурсія Почаївською Лаврою: відвідування Успенського собору, Троїцького собору, печерних храмів, огляд монастирських мурів.
- 3) Обід.
- 4) Трансфер до Хмельницького.
- 5) Від'їзд.

Житлові послуги:

- a) Зарваниця: Готель "Zarvanytsia_house" (2-3-місне розміщення, сніданок, обід, вечеря).
- b) Почаїв: Готель " Optima Почаїв " (2-3-місне розміщення, сніданок, обід).

Промоція маршруту:

- Створення професійного веб-сайту з детальним описом маршруту, фотографіями, відгуками туристів та можливістю онлайн-бронювання.
- Розміщення інформації про маршрут на туристичних порталах, в соціальних мережах та спеціалізованих виданнях з релігійного туризму.
- Участь у туристичних виставках та ярмарках.
- Співпраця з релігійними організаціями та засобами масової інформації для поширення інформації про маршрут.

Очікувані результати:

- ✓ Збільшення кількості туристів, зацікавлених у релігійному туризмі в Україні завдяки успішному з точки зору продукту маршруту.
- ✓ Популяризація недооцінених релігійних пам'яток Поділля.
- ✓ Розвиток туристичної інфраструктури та сервісу в регіоні.
- ✓ Збільшення доходів від туризму для місцевих громад.

Цей маршрут є лише одним із можливих варіантів. Залежно від інтересів цільової аудиторії та наявних ресурсів, можна розробляти й інші маршрути, що охоплюють різні релігійні пам'ятки України.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу всебічно вивчити релігійні пам'ятки світу як об'єкти екскурсійної діяльності, виявити їх потенціал для розвитку релігійного туризму та сформулювати рекомендації щодо його вдосконалення. Проаналізовано поняття «релігійна пам'ятка» та її різновиди, розглянуто функції релігійних пам'яток у сучасному суспільстві, а також етичні аспекти екскурсійної діяльності в цих місцевостях. Досліджено історію розвитку релігійного туризму в Україні, описано найвідоміші релігійні пам'ятки країни та проаналізовано існуючі екскурсійні маршрути. Порівняльний аналіз релігійних пам'яток України та світу виявив як спільні риси, так і істотні відмінності. Зокрема, в Україні переважають православні та греко-католицькі пам'ятки, тоді як конфесій і релігій у світі набагато більше. Також відмінності спостерігаються в історичних епохах, архітектурних стилях, стані збереження, розвитку інфраструктури та інших аспектах. Дослідження виявило низку проблем розвитку екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках в Україні, таких як недостатня розвиненість інфраструктури, низький рівень обслуговування та недостатня популяризація. Проте аналіз світового досвіду показав, що ці проблеми можна вирішити за рахунок інвестицій у розвиток інфраструктури, підготовки кваліфікованих гідів, активної пропаганди та тісної співпраці з релігійними громадами.

За отриманими результатами розроблено рекомендації щодо вдосконалення екскурсійної діяльності на релігійних пам'ятках України та запропоновано новий екскурсійний маршрут «Святе Поділля», який передбачає відвідини малооцінених релігійних пам'яток Хмельницької та Тернопільської областей. Цей маршрут враховує світовий досвід і пропонує туристам можливість ознайомитися з багатою релігійною спадщиною Поділля. Таким чином, дослідження підтвердило значний потенціал релігійних пам'яток України для розвитку екскурсійної діяльності та релігійного туризму в цілому. Реалізація запропонованих рекомендацій

сприятиме збереженню та популяризації культурної спадщини, економічному зростанню регіону та зміцненню міжкультурного діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алеппский, П. (1898). Подорож Антіохійського Патріарха Макарія до Москви. (Г. Муркос, Пер. з араб.). Оригінальна робота опублікована 1898. <http://resource.history.org.ua/item/0015320> (дата звернення: 27.05.2023).
2. Беликов, И. Л. (2000). Организация туризма: Конспект лекцій. (152 с.). ДИТБ.
3. Божук, Т. І. (2009). Методичні аспекти оцінювання релігійних об'єктів для туристичного використання. Рекреаційна географія і туризм. Наукові записки №2.
4. Божук, Т. І. (2010). Поняття, функції та завдання релігійного туризму. Вісник Львівського університету. Серія географічна, 38, 37–44.
5. Бордун, М. (2017). Релігійний туризм України: тенденції організації в «Ювілейний рік Божого милосердя».
6. Депутат Львівської обласної ради Микитин пропонує створити у Львівській області «Шлях святого Якова». URL: <https://www.rukh.team/депутат-львівської-обласної-ради-мик/> (дата звернення: 27.05.2023).
7. Екскурсія «Релігійний Київ». URL: https://anga.ua/trip/ekskursiia_kyiv_relihiinyi.html (дата звернення: 27.05.2023).
8. Жидичин. URL: <https://www.visitlutsk.com/zhydychyn/> (дата звернення: 27.05.2023).
9. Золоте кільце Чернігова: персональна екскурсія. URL: <https://visitukraine.today/uk/tours/search/zolote-kilce-cernigova-personalna-ekskursiya/step-1?interest=all> (дата звернення: 27.05.2023).
10. Історико-культурний центр брацлавських хасидів (могила цадика Нахмана). URL: <https://reherit.org.ua/object/istoryko-kulturnyj-tsentr->

- bratslavskyh-hasydiv-mogyly-tsadyka-nahmana/ (дата звернення: 27.05.2023).
11. Кабінет Міністрів України. (2017). Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/762-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.05.2023).
 12. Кифяк, В. Ф. (2003). Організація туристичної діяльності в Україні. (300 с.). Книги-XXI.
 13. Ковальчук, А. С. (2000). Релігійний туризм в Україні: проблеми і перспективи розвитку. У *Україна та глобальні процеси: географічний вимір*: Зб. наук. праць: у 3 Т. (Т. 1, с. 365–367). Вежа.
 14. Львівська Архикатедральна Базиліка Успіння Пресвятої Діви Марії. URL: <https://lwowskabazylika.org.ua> (дата звернення: 27.05.2023).
 15. Манявський скит. URL: <https://pravoslavie-gal.com.ua/manjavskyi-khresto-vozdvizhenskyi-cho/> (дата звернення: 27.05.2023).
 16. Нагірняк, А. (2022). ПАЛОМНИЦТВО ТА РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ. *Економіка та суспільство*, (44). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-91>
 17. Національний заповідник "Софія Київська". URL: <http://st-sophia.org.ua/> (дата звернення: 27.05.2023).
 18. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. URL: <https://lavra.ua/uk/zagalna-informatsiya/> (дата звернення: 27.05.2023).
 19. Організація Об'єднаних Націй. (2010). Міжнародні рекомендації по статистиці туризму 2008. URL: <https://nto.ua/assets/files/ntou-book-unwto-irts-2008-1.pdf> (дата звернення: 27.05.2023).
 20. Павлов, С. В. (1998). *Географія релігій*. (504 с.). Артек.
 21. Патійчук, В. (2015). Специфіка класифікації релігійно-паломницьких турів. Стаття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 36–48.

22. Подільський шлях святого Якова: що відомо про новий туристичний маршрут. URL: <https://vinnitsa.info/article/podil-s-kyu-shlyakh-svyatoho-yakova-shcho-vidomo-pro-novyy-turystychnyy-marshrut> (дата звернення: 27.05.2023).
23. Радіо Свобода. Офіційний сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27391802.html>
24. Свято-Успенська Почаївська Лавра. URL: <http://www.pochaev.org.ua/> (дата звернення: 27.05.2023).
25. Свято-Успенська Святогірська Лавра. URL: <http://svlavra.church.ua/> (дата звернення: 27.05.2023).
26. Свято-Успенська Святогірська Лавра. URL: <https://svlavra.church.ua/istoriya/letopis-obiteli-1922-1992-gg/> (дата звернення: 27.05.2023).
27. Собор Святого Юра у Львові. Офіційний сайт УГКЦ. URL: <https://ugcc.lviv.ua> (дата звернення: 27.05.2023).
28. Туристичний сайт «Відвідай». 10 чудотворних ікон Львова. URL: <https://vidviday.ua/10-chudotvornykh-ikon-lvova> (дата звернення: 27.05.2023).
29. Храми Львова. URL: <https://openway.com.ua/56/> (дата звернення: 27.05.2023).
30. Христов, Т. Т. (2005). Релігійний туризм: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. (288 с.). Академія.
31. Чоловічий Межигірський Спасо-Преображенський монастир. URL: <http://www.boryspil-eparchy.org/index.php/нові-петрівці/3856-чоловічий-межигірський-спасо-преображенський-монастир.html> (дата звернення: 27.05.2023).
32. Школа, І. М. (ред.). (2003). Менеджмент туристичної індустрії: Навч. посібн. (662 с.). ЧТЕІ КНТЕУ

33. Collins-Kreiner, N., & Kliot, N. (2000). Pilgrimage tourism in the Holy Land: The behavioral characteristics of Christian pilgrims. *GeoJournal*, 50(1), 55-67.
34. ICOMOS. (2008). ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e_1.pdf (дата звернення: 27.05.2023).
35. Lviv to connect Ukraine with the Camino de Santiago. URL: https://risu.ua/en/lviv-to-connect-ukraine-with-the-camino-de-santiago_n75079 (дата звернення: 27.05.2023).
36. Mora-Torres, V. (2017). Religious Tourism in the Hill of Terexpan: A new research. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(5), 20. URL: <https://arrow.tudublin.ie/ijrtp/vol4/iss5/4/> (дата звернення: 27.05.2023).
37. Vatican Museums attendance 2022. URL: <https://www.statista.com/statistics/1137402/vatican-museums-attendance/> (дата звернення: 27.05.2023).
38. World Tourism Organization (UNWTO). (2020). UNWTO Tourism Highlights 2020 Edition. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152> (дата звернення: 27.05.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

